

Ніяким чином не применшуючи значення монографії, наостанок хотілося б висловити декілька зауважень і побажань.

По-перше, на нашу думку, авторові не вдалося повністю відійти від дисертаційних ознак праці. Тому книга має важкий стиль, що певною мірою утруднює її сприйняття широкою читацькою аудиторією. Крім того, недостатньо вичитаний текст, поданий в авторській редакції, істотно знижує привабливість цієї монографії, присвяченій такій важливій проблемі, як відображення Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX ст.

По-друге, запропонована структура книги не викликає заперечень й є практично досконалою, однак обсяги розділів доцільно було б уніфікувати за розмірами. Крім того, назви третього та четвертого розділів бажано було б подати в більш досконалії редакції.

По-третьє, авторські узагальнення і висновки, за нашим переконанням, могли б бути більш вагомими, самостійними й сміливими. У висновках недоцільно приводити посилання на інших авторів. Адже саме в них дослідник показує своє бачення проблеми та формулює нові концептуальні підходи у сфері вітчизняного історіописання.

По-четверте, зважаючи на вищесказане, необхідно звернути увагу ще на один момент. Хоча книга є цілком прийнятною і необхідною для читачів, однак побудована вона переважно на місцевому матеріалі й тому певною мірою має обмежений характер. На жаль, поза увагою автора залишилася творча спадщина таких корифеїв вітчизняної науки, як О.Кістяківський, В.Іконников, А.Скальковський та ін. Крім того, на жаль, історик не використав праці сучасних закордонних російських й українських авторів, в яких поступово утверджуються нові підходи до вивчення минулого Волині. В майбутньому активне залучення до наукового обігу їх надбань дасть змогу більш широко відобразити історіографічний процес у регіоні як у контексті української історичної науки, так і світової в цілому.

По-п'яте, наведена у додатках коротка бібліографія згрупована по окремих тематичних рубриках недосконало. Прагнення автора більш повно відтворити історіографічний процес в усіх його проявах призвело до певних повторів історичних праць у різних рубриках, що знижує цінність монографії.

Однак вказані недоліки, зауваження та рекомендації не применшують загалом наукової вартості запропонованої читачам праці, а, навпаки, викликають побажання рекомендувати продовжувати дослідження у визначеному напрямі.

Монографія «Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX століть» є завершеною, самостійною та багатоплановою історіографічною працею, відзначається новизною розробки проблеми і, без перебільшення, стала важливою віхою у висвітленні історичної спадщини тих, хто вивчали регіон. На превеликий жаль, ця книга вийшла невеликим тиражем. Проте плекаємо надію, що вона ще буде опублікована не один раз.

На завершення слід сказати, що в сучасних умовах становлення української державності питання історіографічної спадщини істотно впливають на формування загальнодержавної ідеології й тому потребують подальшого висвітлення в історичних працях нинішніх дослідників. Саме тому авторові цієї праці хотілося б побажати надалі нарощувати історіографічні здобутки в цій царині та у майбутньому сформулювати свою історичну школу.

В.Б.Молчанов (Київ)

Motyka G.

Ukrainska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa: Rytm, 2006. – 720 s.

Мотика Г.

Український партизанський рух 1942–1960. Діяльність Організації українських націоналістів і Української повстанської армії. – Варшава: Ритм, 2006. – 720 с.

Польський історик Гжегож Мотика, добре відомий в українських та німецьких наукових колах як фахівець із питань українсько-польських відносин під час Другої світової війни та в повоєнні роки, улітку 2006 р. накладом 1500 примірників видав монографію, що є продуктом його двадцятирічних наукових студій – «Український партизанський рух 1942–1960. Діяльність Організації українських націоналістів і Української повстанської армії». Монографія розрахована, як пише сам автор, насамперед на польського читача. Мабуть, тому хронологічні рамки дослідження штучно розтягнуті: з 1942 р., коли бандерівської УПА ще не було (утім, існувала УПА (Поліська січ) Тараса Бульби

(Боровця)), до 1960 р. – дати ліквідації останньої боївки ОУН. За дев'ять років до цього моменту організоване національне підпілля було розгромлене, а останній головою УПА Василь Кук на 1960 р. уже 6 років перебував в ув'язненні. Такі часові рамки викликані бажанням автора показати польському читачеві, що звичайно цікавиться лише антипольською акцією бандерівців (1943–1944 рр.), що українські повстанці воювали не тільки з поляками – боротьба з комуністичним режимом велася у значних масштабах і протягом тривалого часу.

У вступі автор порушує досить гострі загальні питання. Чи мала боротьба українських повстанців національно-визвольний характер? Чи можна її взагалі назвати боротьбою, чи це злочини, здійснені засліпленими націоналістичною ідеологією фанатиками? Чи воювала УПА з німцями, чи співпрацювала? Боротьба бандерівців проти СРСР – боротьба лише з комуністами, чи також із Росією й росіянами? Лише з комуністичним апаратом, чи також, наприклад, з Червоною армією? Який характер мали антипольські акції: злочини проти беззбройних, чи типова повстанська боротьба?

Джерелами для написання книги послужили 6 архівів Польщі, 4 архіви України, 4 російських і 1 білоруський архів, разом з особистим архівом автора. Хоча основний наголос у роботі було зроблено на аналізі вже оприлюдненої інформації – студій попередників і публікацій документів.

Книга складається з 10 розділів: перші три присвячені історії Української військової організації (УВО) та ОУН до 1944 р. (у т. ч. й питанню створення УПА), четвертий розділ – організаційним структурам ОУН і УПА протягом усього періоду повстанської боротьби, питанням кадрового складу, комплектації, озброєння та фінансування УПА, діяльності Служби безпеки (СБ ОУН) та інших допоміжних структур. Розділи з 5-го по 10-й включно – бойовій і терористичній діяльності українських націоналістів у 1942–1960 рр.

Стиль викладу – здебільшого об'єктивний. Наприклад, на с.57–58 автор заявляє: «Найгіршим було те, що польські дії [у 1930-х рр.] призвели до повернення зникаючих антипольських настроїв і до зростання симпатій до українських націоналістів». Вступна частина фрази демонструє суб'єктивні симпатії дослідника: описаний факт для основних діючих суб'єктів рецензованої книги був анітрохи не «гірше». В іншому випадку бачимо вже співчуття до українських повстанців (с.554), коли автор відкрито шкодує з приводу того, що бандерівські сотні, що перейшли 1947 р. з ПНР до УРСР, не мали належного контакту з місцевим населенням.

Текст монографії – оповідь та опис, оціночних моментів украї мало, що, залежно від смаку читача, може вважатися як позитивною, так і негативною рисою дослідження. Лише в деяких випадках автор виходить за рамки суто наукової роботи, наприклад, стверджуючи таке: розгін та арешт членів уряду Ярослава Стецька, мовляв, були благом для самих же бандерівців («Якби [націоналісти] створили власну [українську] державу, вона мала б ... фашистський характер... Утворення української держави не врятувало б III рейх від розгрому, зате всі лідери [української держави] були б визнані колабораціоністами й зазнали б долі Відкунда Квіслінга, Андрея Власова та Йозефа Тисо» (с.92). Не перебільшуючи значення колабораціонізму, відзначимо всю двозначність ситуації, в якій опинилася Східна Європа на початку радянсько-німецької війни. Наприкінці серпня 1941 р. Й.Сталін писав радянському послу в Англії І.Майському: «Між нами кажучи, мушу сказати вам відверто, що якщо не буде створено англійцями другий фронт в Європі в найближчі три–чотири тижні, ми й наші союзники можемо програти справу. Це погано, але це може стати фактом»¹. За таких умов зміна ступеню лояльності комуністичному режимові другого за чисельністю народу СРСР могла відіграти чи не вирішальну роль, а про наслідки таких подій залишається лише здогадуватися.

Робота автора з документами здебільшого відповідає стандартам історичного джерелознавчого аналізу. Хоча трапляються й винятки. Наприклад, відносна більшість посилань у розділі про антинімецьку діяльність УПА – на праці, видані українською еміграцією 1940–1970 рр. Дуже часто як джерело використовується збірник «УПА у світлі документів боротьби за Українську самостійну соборну державу, 1942–1950 рр.», опублікований невідомо де 1960 р. Хоча більшість оперативних звітів повстанської армії за 1943–1944 рр. зберігаються у відкритих фондах українських архівів (ЦДАВО, ГДА СБУ, ДАРО). Утім, вимагати в узагальнюючій монографії глибокої реконструкції саме цієї сторінки історії боротьби УПА за допомогою первинних документів, можливо, занадто категорично.

У ряді випадків можна побачити довіру до мемуарної літератури – зокрема, в тексті не згадується про те, що єдиним джерелом інформації про вбивство націоналістами дружини Тараса Боровця (с.120) є мемуари самого Т.Боровця; бандерівці ж протягом усього повоєнного часу цей факт заперечували. В іншому випадку (с.623) автор некритично

пішов за мемуарним джерелом, що стверджує, нібито Степан Бандера і Ярослав Стецько визнали створений за згодою німців на початку 1945 р. Український національний комітет (УНК; щось на кшталт українського емігрантського уряду) під орудою Павла Шандрука, якого підтримали всі українські антирадянські партії, у т. ч. й спадкоємці УНР – мельниківці й гетьманці. Ніякими іншими даними визнання С.Бандерою УНК не підтверджується й, імовірно, ця «інформація» є простим полемічним випадом мемуариста, на якого посилається автор рецензованої роботи.

Іноді інформація, почерпнута з протоколів допитів колишніх націоналістів органами держбезпеки (с.366 та ін.), подається без згадки про те, звідки ці відомості взяті – недосвідченого читача це може ввести в оману.

Наприкінці книги (с.649–650) автор наводить підсумкові цифри про результати озброєної боротьби ОУН–УПА (30 тис. убитих) і результати антиповстанської боротьби в УРСР 1944–1953 рр. (152 тис. убитих і 337 тис. репресованих). При цьому, на жаль, не обговорюються схеми викривлення цієї офіційної радянської статистики: заниження даних про кількість загиблих від рук націоналістів (за рахунок, зокрема, неврахування графи «зниклі без вісті» співробітники різних радянських органів, а також замовчування про поранених) і завищення кількості вбитих повстанців та підпільників за рахунок банальних радянських приписок. Звідси ж і твердження про «16-разову різницю у втратах» радянської сторони й націоналістів (с.657).

У ряді випадків видно неухважність автора при прочитанні праць попередників. Наприклад, торкаючись діяльності бандерівських боївків 1942 р., у книзі висловлено припущення, що, імовірно, вона полягала в окремих убивствах поляків. При цьому присутні нарікання на брак інформації про інші озброєні акції. Тим часом, наприклад, у використаній автором книзі В.Косика є інформація про те, що згідно з даними, що їх мали німецькі органи безпеки, загін радянських парашутистів, скинутий на початку листопада 1942 р. в районі містечка Рокитне (Волинь), зіткнувся з групою націоналістів. Під час бою загинуло багато парашутистів, націоналісти захопили трофеї, зокрема зброю². Те ж саме можна сказати і про твердження автора про існування в першій половині 1944 р. окремої крайової команди «УПА-Південь» (с.140) – аналогічної «УПА-Захід» і «УПА-Північ». У книзі, що рецензується, факт існування «УПА-Південь» не доведено. При цьому в сучасній українській історіографії щодо реальності крайової команди «УПА-Південь» існують різні погляди. Згідно з одним із них, з пропагандистською метою так називалася частина куренів і сотень «УПА-Захід» і «УПА-Північ»³.

Розділ «Антипольська акція УПА, 1943–1945» (так вона називалася у внутрішніх бандерівських документах) займає в роботі 116 сторінок – що логічно, хоча б виходячи з кількості жертв акції. Проте зміст розділу викликає суттєві зауваження.

Автор недостатньо використовує німецькі документи (спеціальний архівний пошук у Німеччині при написанні книги не проводився), що є істотною вадою книги (наприклад, саме тому одна з глав названа «Діяльність гестапо проти ОУН», хоча ані в райхскомісаріаті «Україна», ані у військовій окупаційній зоні (Східна Україна) гестапо не діяло, а у вказаному розділі книги фігурує, в основному, СД). Імовірно, саме через недостатність джерельної бази автор, визнаний фахівець із питань українсько-польських стосунків, заявив: «Спочатку ніщо не говорило про те, що Волинь стане місцем таких трагічних подій. Ще на переломі 1942/1943 рр. ситуацію в цьому регіоні позитивно оцінювало польське підпілля» (с.311).

Як писав 1 листопада 1942 р. в огляді ситуації за вересень–жовтень (вірогідно, документ було адресовано голові райхскомісаріату «Україна» Е.Коху) генеральний комісар Волині–Поділля Шене: «Напружені відносини між окремими національними групами, особливо білорусами й українцями, з одного боку, і поляками – з іншого, особливо загострилися. У цьому є певна система. Спроби з якогось ворожого боку зворохобити народ»⁴. Ці рядки в оригіналі підкреслені – або автором, або респондентом документа.

Тривога окупантів зростала. 25 лютого 1943 р. гебітскомісар області Брест-Литовська (підпис нерозбірливий) заявляв у звіті Шене за січень–лютий 1943 р.: «...Неблагонадійні для нас елементи з різних національних груп використовують німецьку адміністрацію для міжнаціональної боротьби один із одним. Іноді трапляються випадки, коли, наприклад, сільський староста, якщо він поляк, зловживає своїм положенням проти українців, або якщо він українець, то робить те ж саме проти поляків. Я розбираю кожен такий випадок окремо і притягаю винних до відповідальності»⁵.

Що означали внутрішні (і абсолютно марні) суперечки серед польських націоналістів, яким у книзі чомусь присвячено декілька сторінок, порівняно із взаємною українсько-польською ворожістю, що нею була просякнута атмосфера Західної України в ті роки?

Далі. Сюжет про участь поляків у радянських винищувальних батальйонах в 1944–1945 рр. уміщено в розділі про українсько-польський конфлікт – попри те, що в «истребки» людей мобілізували силоміць. А ось діяльність польської поліції на німецькій службі – куди народ ішов добровільно – у цій частині дослідження не розглядається, та й узагалі згадується епізодично й побіжно. Кількість польських жертв «плаває» – в одному випадку автор схиляється до думки, що їх було 50–60 тис. (с.410), на наступній сторінці погоджується з іншою оцінкою – від 70 до 100 тис. (с.411). Розбіжність у 50 тис. осіб – це вдвічі більше максимальної одноразової чисельності УПА.

У вказаному розділі некоректно використовується термінологія: замість позначення військово-політичної сили («націоналісти», «УПА» і т.д.), дуже часто вживається етнонім «українці», хоча на той момент у Західній Україні, крім УПА, воювали ще й українські червоні (радянські) партизани, а діяльність бандерівців піддавалася запеклій критиці з боку керівництва інших українських антикомуністичних партій.

Некоректним є й твердження про те, що в 1939–1944 рр. усі польські партії вважали необхідним повернення Західної України до складу Польщі (с.304). Проти цього виступала прокомуністична Польська робітничка партія (ПРП). Хоч вона й не належала до найвпливовіших, а також, як майже всі комуністи того часу, виконувала вказівки ВКП(б) – вона репрезентувала думку якоїсь частини польської громадськості, і в 1944 р. організувала партизанські загони Армії людowej, які за чисельністю майже дорівнювали тій же УПА або всьому радянському партизанському руху України – тобто взагалі виключати ПРП із польського політичного спектру того часу було б помилкою.

Заперечення викликає також твердження про те, що після війни «з часом симпатії до підпілля згасали...» (с.186). Щирі симпатії й антипатії населення, з одного боку, і віра в перемогу УПА або радянської влади, з іншого – два абсолютно різних виміри суспільних настроїв у Західній Україні.

Певні вади книги викликані, очевидно, тим, що праця розрахована на польського читача. Зокрема, окремий розділ присвячено взаєминам УПА з угорською армією (с.271–281). А ось відносини в роки війни бандерівців із румунами – вельми важлива, цікава й специфічна сторінка в історії ОУН і УПА – у книзі майже не розглядається. У повоєнній «зарубіжній» історії українського збройного руху Опору (розділ 9, «Діяльність ОУН і УПА за межами УРСР») автор виділив три складових: боротьба в ПНР, НРБ і ЧСР. Хоча, звичайно, боротьба націоналістів у Румунії у вказаний період – важливіша складова історії УПА, ніж її діяльність в Чехословаччині. Окремими главами проходять сюжети «УПА і чехи на Волині», а також «УПА і євреї», але немає узагальнюючого розділу про ставлення українських націоналістів до російських. Зрозуміло, що в західних областях України, де воювала УПА, росіян до 1939 р. практично не було. Проте, оскільки керівництво ОУН–УПА наполегливо намагалося репрезентувати власний рух як всеукраїнський, було б логічно описати, як ставилися бандерівці до представників найбільш чисельної національної меншини УРСР.

Побіжно стверджується, що «росіяни і поляки трактуються повстанцями як окупанти» (с.656).

У кінці книги – висновок (с.651–661), де автор виказує оцінки, причому матеріал у монографії поданий так, що читач, знайомий із канвою подій, цілком може й не погодитися з думкою польського історика. Зокрема, дослідник вважає післявоєнну озброєну діяльність ОУН і УПА дуже масштабною, такою, що призвела до зайвих жертв серед українського народу й апелює до позиції мельниківців, що пропонували (виходячи з міжнародної ситуації) згорнути озброєну боротьбу. Окрім цього, наводиться як приклад, що виникла на базі польської Армії крайової (АК) організація «Свобода і незалежність», яка заявила про те, що з 1945 р. військову боротьбу з комуністами не можна вести в масовому масштабі й прагнула «вивести людей з лісу» (с.657). У зв'язку з цим пригадаємо, що АК в 1944 р. влаштувала дуже кровопролитну операцію «Буря», що не досягла поставлених у ході її планування політичних цілей, а мельниківці 1941–1945 рр. твердо й послідовно дотримувалися курсу на колабораціонізм із нацистами. На думку автора, сама УПА через антипольську акцію випадає з ряду схожих східноєвропейських рухів (зокрема, АК, Армія звільнення Литви), і стає в ряд з аналогічними партизанськими рухами на Балканах і – трохи екзотичне порівняння – з повстанцями в Руанді (с.659). Ну, а в самісінькому кінці книги (с.660) дослідник висловлює сподівання на те, що своєю працею пояснив польській громадськості, чому українці (коректніше було б сказати «частина українців») виступають за визнання УПА й надання ветеранських пільг колишнім повстанцям. У цьому автор бачить головну соціально-політичну мету власної праці, її актуальність.

Попри певні вади, слід визнати, що рецензована книга написана на високому науковому рівні. Було б дуже шкода, якби вона так і залишилася не перекладеною з польської на інші мови – зокрема, англійську та українську. Важливо також перекласти її російською мовою й видати в якомусь академічному російському видавництві, аби зробити доступною науковому співтовариству пострадянського простору. Ще краще було б видати монографію в одному з комерційних російських видавництв – тоді вона стане відомою не тільки вузькому колу вчених, але також і «медіаторам», «посередникам» між істориками і громадськістю: журналістам і викладачам навчальних закладів. Книга цінна аж ніяк не тому, що в ній представлено «пропольський», «проукраїнський» або ще який-небудь специфічний погляд на історію УПА. Причина в іншому – погляд історика самостійний (автор по ходу постійно полемізує то з польськими, то з українськими дослідниками), гігантський фактичний матеріал логічно впорядкований, питання, що розглядаються в праці, гострі, а відповіді на них – виразні. Після прочитання книги у свідомості читача вимальовується багатомірна картина озброєної боротьби українських націоналістів 1940–1950-х рр.

¹ Цит. за: *Соколов Б.В.* Тайны Второй мировой. – Москва, 2001. – С.172.

² *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С.289.

³ *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – С.33.

⁴ Bundesarchiv Berlin (далі – ВАВ). – R 6/687 (аркуші в справі не пронумеровані).

⁵ ВАВ. – R 94/8 (аркуші в справі – без нумерації).

О.С.Гозун (Москва, Російська Федерація), А.В.Кентій (Київ, Україна)

Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / Бакіров В.С., Духопельніков В.М., Зайцев Б.П. та ін. – Х.: Фоліо, 2005.

28 січня 2005 р. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна (ХНУ) урочисто відзначив своє 200-річчя, завершивши низку ювілейних заходів, що почалися з листопада 2004 р. в ознаменування підписання імператором Олександром I першого статуту і стверджувальної грамоти для Московського, Казанського та Харківського університетів.

200-літній ювілей ХНУ став подією величезної важливості в культурному житті Харкова й України. І відповідно до давньої доброї традиції ця дата була відзначена виходом у світ цілого ряду наукових видань, у тому числі трьох фундаментальних монографій з історії вузу: «Спроба історії Харківського університету (по невиданих матеріалах). Т. 1 (1802–1815 р.); Т. 2 (1815–1835 р.)» Д.І.Багалія¹, «Харківський університет на початку свого існування (1805–1820)» Л.Яновського² і «Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років»³. Дві перші публікації – перевидання досліджень кінця XIX – початку XX ст., остання – колективна праця сучасних харківських учених.

Монографія «Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років» стала зокрема важливим внеском в історіографію історії Харківського університету. Для її написання автори залучили величезний масив опублікованих та архівних матеріалів, широко використали результати досліджень своїх попередників і, незважаючи на непросту історію одного з найбільших вищих навчальних закладів України.

В праці розкрито передумови створення вузу і роль у цьому В.Н.Каразіна; охарактеризовано основні положення всіх чотирьох університетських статутів, головних нормативних актів радянського періоду й практику їхньої реалізації в Харкові; педагогічну, наукову та суспільну діяльність професорів; умови навчання і склад студентства; реорганізації вищого навчального закладу у 1920–1930-ті рр. та вплив його на місцеве самоврядування, культурне життя міста й країни. А оскільки вуз ніколи не був незалежним самодостатнім островом, у його історії знайшли відображення революції, війни і перебування. В книзі у доступній формі, гарною літературною мовою викладено процес повільного та важкого становлення й сходження Харківського університету до міжнародного визнання і статусу національного вищого навчального закладу.

Одним з істотних відмінностей даного дослідження від аналогічних узагальнюючих праць є велика увага до української проблематики. В кожному розділі підкреслюється зв'язок університету з нею. Найбільш повно це завдання реалізоване у 1-му розділі, де виділено §4 «Університет і Україна», в якому розповідається про зв'язки вузу з місцевим середовищем та його роль у вітчизняному культурно-національному Відродженні. В